

ЖАДИДЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК МАФКУРАСИ

Н.Ч.Шарипова.

катта ўқитувчи.

Навоий давлат университети, Навоий

Аннотация. Мақолада жадидлар томонидан илгари сурилган миллий озодлик ҳаракати бир-бири билан чамбарчас боғлиқ муҳим йўналишларда ўрганилади. Жадидчилик ҳаракати маърифий ҳаракатдан кенг ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий ҳаракатга айлангани очиб берилган. Шу асосларга кўра жадидларнинг миллий озодлик мафкураси мустақиллигимизнинг муҳим тарихий-маънавий илдизлари сифатида тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Ватан, миллий жипслик, эрк, маънавий илдизлар, ор, ғурур, тинчлик, адолат, зулм, эзгулик, ҳақиқат, бағрикенглик, тарихий хотира, фаровонлик, бунёдкорлик.

Аннотация: В статье национально-освободительное движение, продвигаемое джадидами, исследуется в тесно связанных направлениях. Выявлено, что движение джадидизм превратилось из просветительского движения в широкое социальное, политическое, правовое и идеологическое движение. На основе этих принципов изучалась национально-освободительная идеология джадидов как важные исторические и духовные корни нашей независимости.

Ключевые слова: Родина, национальная гордость, воля, духовные корни, честь, гордость, мир, справедливость, угнетение, добро, правда, толерантность, историческая память, богатство, творчество.

Abstract: In the article, the national liberation movement promoted by the Jadids is studied in closely related directions. It has been revealed that the Jadidism movement has turned from an educational movement into a broad social, political, legal, and ideological movement. Based on these principles, the national liberation ideology of the Jadids was studied as the important historical and spiritual roots of our independence.

Key words: Motherland, national pride, will, spiritual roots, honor, pride, ease, justice, oppression, goodness, truth, tolerance, historical memory, wealth, creativity.

Совет даврида жаидчиликка миллат тарихидаги ўзига хос миллий тикланиш, ўзликни англаш ҳаракати деб эмас, балки тор миллатчилик руҳидаги сиёсий оқим сифатида қаралди. Изоҳли ва бошқа луғатларда жаидчилик атамаси «миллий буржуазиянинг тор манфаатларига бўйсундирилган сиёсий оқим» деб талқин қилинди.

Аслида жаидчилик кенг маънода халқнинг сиёсий, ижтимоий - иқтисодий, маданий ҳаётидаги қарамликка, миллий қолоқликка, тенгсизликка, адолат бузилишига қарши кураш ва истиқлолга йўл-йўриқ излаш ғоявий амалиёти эди. Жаидчиликнинг ўзига хос муҳим бир жиҳати у миллий тараққиётни янги дунё ва янги аср билан ҳамнафас бўлган ҳолда ривожлантириш зарурлигини теран идрок этди.

Жаидчилик ҳаракати халқнинг ижтимоий онги ва ҳаётига ўз даврида жуда кучли таъсир кўрсатган дастлаб маърифий шаклдаги миллий озодлик ҳаракати эди. Бу ҳаракат тез ривожланиб, охир-оқибат миллий истиқлол заруратини ифодалай бошлади. Аммо мазкур ҳаракат, биринчидан, мустамлакачилик мафкураси кенг қулоч ёйган, миллат парокандаликка учраган, бўлиниб қолган даврда дунёга келгани учун уюшган ягона сиёсий платформага эга бўла олмас эди. Иккинчидан, у бирданига етук ҳолда вужудга келиб қолмаган, шаклланиш ва зиддиятли ривожланиш давларини бошидан кечирган.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, жаидлар истиқлолга эришиш борасида бир - биридан фарқ қилувчи уч йўлдан борадилар:

“1.Русияга тобеликдан зўрлик йўли билан қутилиш, куч билан истиқлол олиш (Дукчи эшон кўзғолони, 1916 -йил воқеалари, “босмачилик”).

2.Мурса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масалаларида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш (Исмоилбек Гаспирали, Махмудхўжа Бехбудий).

3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг дастурларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунавварқори, Ҳамза, Авлоний)».

Аммо жаидлар танлаган йўналишлардаги тафовут уларнинг бир-бирига қарама-қарши ёки зид мақсад тарафдори бўлганини англатмайди. Бу тафовут нисбий характерга эга бўлиб, ҳар учала ғоявий йўналишни бирлаштирадиган ягона мақсад мавжудлигини унутмаслик зарур. Бу тафовутнинг сабаби мамлакатдаги танг ҳолат, зўравонлик мафкурасининг мунофиқлиги билан боғлиқдир. Ягона мақсад эса миллий озодликка, миллий тараққиётга эришишдан иборат эди.

Мамлакатни қолоқликдан, турғунликдан олиб чиқиш мақсадида ишни мактаб ва таълим ислохотидан бошлаган жаидлар бир-бири билан бевосита боғлиқ бўлган қатор йирик муаммоларга дуч келадилар. Бу жараёнда жаидчилик ҳаракатининг ўзи ҳам, унга бўлган муносабат ҳам ўзига хос такомиллашув эволюциясини ўтайди. У тор маърифий ҳаракатдан кенг ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий ҳаракатга айланди.

XX асрнинг биринчи чораги «жаидчилик» мафкураси ва ҳаракатининг ёйилиши ва ўз даврининг энг пешқадам ҳодисаси сифатида баҳоланган даврдир. Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихига оид материаллар» (1920), Файзулла Хўжаевнинг «Бухоро инқилоби тарихига доир» (1926) асарларида жаидчилик замоннинг пешқадам ҳодисаси сифатида баҳоланган. Лекин совет ҳокимияти мустаҳкамланиб бориши жараёнида жаидчиликка расмий муносабат очиқчасига салбий томонга кескин ўзгара борди. Сталинчилик ғалаба қилган, мамлакатда душман излаш авжига чиққан даврда партия фаолияти ҳақида ҳар қандай танқидий гап унга ҳужум сифатида қабул қилинди. А.Фитрат, О.Хўжаевнинг ишдан олиниб (БХР раҳбарияти) Бухородан бадарға қилиниши, Мунавварқорининг ўз оиласи билан расман алоқасини узиб Москвага жўнаб кетиши, А.Қодирийнинг партия ва давлат арбобларини обрўсизлантиришда

айбланиб қамоққа олиниши, «иноғомовчилик», «қосимовчилик» номлари билан маҳаллий зиёлиларни йўқотишга қаратилган суд жараёнлари, «Мунавварқори ва унинг тўдаси» қамоққа олиниши (1929), ОГПУ нинг қарори билан 565 кишининг судга тортилиши, 18 кишининг отиб ўлдиришга ҳукм қилиниши, «ватан хоини», «халқ душмани» тамғалари остида амалга оширилган оммавий қатағонлар жадиदчилик мафкураси намоёндаларини жисман йўқ қилишгача бориб етди.

XX аср бошларида шаклланиб, социалистик диктатура тўлиқ ўрнатилишига қадар ҳам ўз мавқеини сақлаб қола олган жадидчилик ҳаракати тазйиқнинг турли кўринишларига дучор қилинишига қарамасдан, миллий озодлик заруратини ўз мафкурасида акс эттирган кенг миқёсдаги ижтимоий (маърифий, мафкуравий, сиёсий, ҳуқуқий ва ҳ.к) ҳаракат эди.

Жадидларнинг миллий озодлик мафкураси Октябрь тўнтариши арафаси ва ундан кейинги илк йилларда амалий самара бера бошлаганини алоҳида таъкидлаш керак. Улар сиёсий ишлар - ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари, солиқларни камайтириш, деҳқонларнинг аҳволини яхшилаш, амалдорларнинг ўзбошимчалигини чеклаб қўйиш каби иқтисодий-сиёсий талаблар билан мунтазам шуғулландилар. Мактаб, маориф ислоҳ қилинди. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Миллий театр, жадидлар адабиёти майдонга келди. Қисқа вақтга бўлса-да, Туркистон мухторияти ўрнатилдики, буларнинг барчаси мужассам ҳолда жадидлар мафкурасининг маҳсули эди.

Бехбудий, Фитрат, Мунавварқорилар социалистик таълимотнинг ва Ленин партиясининг ғояларини қабул қила олмадилар. Улар социалистик мафкуранинг зўравонликка ва қарамликка асосланганини халққа етказишдан бир қадам ҳам чекинмаганлар: «мустамлоқот қондаси ила бизни идора этурлар».

«Туркистон мухторияти» мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Бехбудийнинг қуйидаги даъватида эса Туркистон мухториятининг миллат ва ватан тақдири учун қанчалик муҳимлиги ўз ифодасини топган: «... билингки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон

қилинди ва сиз билингки, ҳақ олинур, лекин берилмас. Инчунин, мухториятда олинур, лекин берилмас. Яъни мухториятни Туркистон болаларининг ўзлари бирлашиб, ғайрат ила олулар. Албатта, бошқалар тарафидан берилмас. Бошқаларнинг қўлидан келса, бермаслар. Биз бўшлиқ қилсак ва Туркистондаги халқлар бирлашиб, мухторият йўлига саъй қилмасак, албатта ҳозирги қоғоз устидаги мухториятимизни ҳам йўқ қилурлар. Бул албатта шундайдир ва бул сўзга ҳеч ким ихтилоф қилолмайду...» Умунан, Туркистон мухторияти миллий озодлик ва ватан мустақиллиги эътиқодига айланган жаҳидлар мафкураси намояндаларининг яқдил ғояси бўлган:

«Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди,

Молимиз таланди, шарафимиз емурилди, номусимиз ғасб қилинди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди.

Тўзимли турдик, сабр этдик, кучга таянган ҳар бўйруқга буюнсундук, бутун борлиғимизни қўлдан бердик,

Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтурдук, иймонимизга ўраб сақладук, бу – Туркистон мухторияти!»

Туркистон мухторияти ғояси жаҳидларнинг сиёсий мустақиллик учун олиб борган ҳаракатларида ёрқин намоён бўлади. «Шўройи исломия» жамиятининг (Авлоний, Мунавварқори) «Марказий шўро» (Беҳбудий), «Иттиҳод ва тараққий», «Турк одам маркази» (Мунавварқори), «Мусоват» (Тенглик), «Миллий иттиҳод», «Миллий истиқлол» номлари билан фаолият кўрсатган жамиятларнинг бош ғояси мустақил Туркистон, аста-секин миллий истиқол тушунчаларига тадрижий юксалиб борганини кузатамиз. Бу каби жамиятларнинг фаолиятини Мунавварқори, Фитрат, Авлоний, Беҳбудий номларисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Жаҳидчилик ҳаракатининг марказида миллий уйғониш масаласи турганлиги шубҳасиз. Аммо миллий уйғониш, ўзликни англашга эришиш учун маорифни тубдан ислоҳ этиш зарур эди. Жаҳидчиликнинг пойдевори, тамал

тошини янги усулдаги мактаблар билан боғлашда биз эътиборни тортмоқчи бўлган масаланинг асл моҳияти мужассам: чунончи, «усули жаид» дарсликлари муаллифлари қайта-қайта таъкидлаганларидек, «Туркистон шевасида», «энг осон усул ила», «очик тил ва осон таркиб ила» ёзилган бу дарслиklar, хусусан алифбодан сўнг ўқитиладиган мажмуалар «болаларнинг табиатларига миллий ҳасрат ва надоматлардан иборат ўлан насиҳатларни ўрнашдурмак орзусинда» яратилган эди. Кўриниб турибдики, бу мактаблар болаларни шунчаки хат танишга ўргатишгина эмас, балки ижтимоий-сиёсий дунёқарашини шакллантиришга ҳам муҳим эътибор қаратган. Янги усулдаги мактабларнинг шўро ҳукумати томонидан жиддий тазйиққа дуч келишининг сабаби ҳам шунда.

Жаидчилик ҳаракатини қайси бир йўналишда кузатмайлик, асосий мақсад миллий ўзликни англаш, миллий уйғонишга бориб тақалади. Бу йўл-йўриklar бугунги мустақилликни мустаҳкамлаш ишларимиз билан ҳамоханг. Хусусан, жаидлар ёшларни Ғарб ва Шарқнинг тараққий қилган мамлакатларига ўқишга юборишга алоҳида аҳамият берганлар. 20-йилларнинг бошларида Германия, Туркия, Япония, Франция мамлакатларида ўқиб турган туркистонлик ёшларнинг сони 500 дан ошиқ бўлган. Биринчи жаҳон уруши, мардикорлик ҳаракати, ҳатто 1917 йил воқеаларидан кейин ҳам чет элларда кадрларни ўқитиш тўхтаб қолмаганлиги жаидчилар ҳаракатининг асл мақсадини очиб беради. Мақсад жаҳон тараққиёт йўлини белгилаб турган Европа илм-фани ютуқларини ўзлаштириш, маҳаллий кадрларни жаҳон талабларига монанд таълим олишларини таъминлаш, «Туркистонни дунёга қўшиш»дир.

«Тараққийпарвар жаидлар бу заруратни умуммиллат ғояси даражасига кўтардилар. Бу ғоя Русияга тобе бўлган халқларнинг илк матбуот минбари «Таржимон»дан «Оина»гача, «Иттифоқи Муслимин»дан «Турон»гача акс этди ва такомиллашиб борди». 20-йилларнинг иккинчи ярмида шўролар ҳукумати томонидан жаидларнинг ҳорижда миллий кадрлар тайёрлаш дастури барбод қилинди. Дастур тақикқа учраши билан миллий кадрга бўлган эҳтиёжни сўндириб бўлмас эди.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилган дастлабки йиллардаёқ таълим ва кадрлар тақдири билан чамбарчас боғлиқ икки муҳим ҳужжатнинг қабул қилиниши мамлакат тараққиётида кадрларнинг қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Айни пайтда бу дастурлар Ўзбекистон мустақиллигининг устувор ютуқларидан ҳисобланади.

Жамият ҳаётининг мазмун-моҳиятида миллий ва умуминсоний маданият омукталашуви ниҳоятда нозик масаладир. Ўз даврида бу ҳодиса жадиждларни ҳам жуда хавотирлантирган: «Оврупо бир кекса чолдир, тажрибаси кўпдир, - деб ёзган Исмоилбек Гаспирали, - улуғ ёшига ҳурматимиз бор. Тажрибасидан ўрганамиз. Лекин хатоларини такрорламаймиз. Эсли, ҳушли инсонлардек, бу нимадир? оқибати нима бўлади? Виждон ва ҳаққониятга уйғунми? – дея ақл тарозисида тортиб оламиз».

Жадиждлар ҳаракатининг бош намояндаси И.Гаспиринскийнинг мулоҳазалари бугунги кун учун ғоятда муҳим. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар билан маънавий тикланиш кўшиб олиб борилаётир. Бунда халқаро меъёрлар, эътироф этилган умуминсоний қадриятлар билан бир қаторда асрлар синовидан ўтган миллий менталитетимизнинг ижтимоий ҳаётда, қонунчиликда ҳисобга олинаётгани жадиждлар излаган оқилона йўлга мослигини англаш қийин эмас.

Алоҳида эътироф этиш керакки, жадиждлар миллатни ғафлатдан уйғотиш ва уни мустақилликка тайёрлаш эҳтиёжини чуқур англадилар. Бунда тарих сабоқларига таянишга алоҳида аҳамият бердилар. Ўзлигини унутаётган миллатга тарих шуурини сингдиришга ва у орқали янги руҳ бахш этишга уриндилар. И.Гаспиралининг «Муколамаи салотин», Фитратнинг «Темур сағанаси» асарлари, М.Бехбудий, А.Фитратнинг илмий ва публицистик мақолалари мулоҳазаларимизни асослайди.

«Муколамаи салотин» («Султонлар суҳбати»)да мамлакат ва миллат тақдири билан боғлиқ воқеа ва муаммолар Амир Темур муҳокамасидан ўтади.

Сўнгги юз йилдаги дунё ўзгаришлари, ғарбда маданий-сиёсий инқилоб юз берган, илмий-техникавий мўъжизалар яратилиб, мамлакатларнинг идора тизими ва қонунлар томон янгиланаётган, саноат ва ҳарб ишлари кескин ривожланаётган бир даврда Шарқ ислом мамлакатлари тамоман турғунликка юз тутгани соҳибқироннинг тоқатини тоқ қилади. Темур хонларни сўроққа тутди. Улардан мамлакатдаги қолоқликка қарши қандай чоралар кўрилганини, овруполиларни илман, молан, сиёсатан кучли ва иқтидорли қилган нарсаларга нега улар эътибор бермаганликларини сўрайди.

Хон ва султонларнинг ноаҳиллиги, эл-юрт тақдирини ўз тақдири билан боғлай олмаслиги, узоқни ўйлаб иш тутмаслиги, мутаассиблиги, бошқа мамлакатлардаги ривожланишга бефарқлиги, мамлакат ва унинг қонунларини янгилашда ўзида куч топа олмаслиги, ватан мудофаасининг ўта суствлиги, ҳарбий-техникавий қолоқлик Темурни оғир изтиробга солади. Асарнинг асл муддаоси ҳам Темур изтироблари орқали ифодаланган. Миллат қудратининг емирилишига сабаб ғафлат ва қолоқликка кўникишдир. Миллат ва халқ маънан уйғонмоғи шарт. Бунинг учун миллатни жипслаштирадиган, унга куч-қудрат бахш этадиган ва тараққиётга рағбатлантира оладиган ғоя зарур.

Мамлакатни қолоқликка маҳкум этган худбин хон ва султонларнинг ғофилликлари аниқ тарихий ва ҳаётий далиллар билан очиб берилиши муҳим тарихий сабоқ ва хулосалардир. Тарих сабоқлари биринчи навбатда келажак учун муҳим. Ҳикоядан асл муддао шудир. Ҳар бир миллатнинг тараққиёти унинг озодлиги ва мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқлиги «Маколамаи салотин»нинг бош ғоявий мақсадидир. Амир Темурни ҳаракатга ундаган миллатни бир қилиш, унинг куч қудратига, ақлу заковатига муносиб мамлакат қарор топтириш ғояси бугунги миллий истиқлол ғоясининг теран маънавий илдизларидандир.

Миллатни турғунликдан уйғотишда тарих сабоқларига таяниш ғояси Фитратнинг «Темур сағанаси» асарида янада ёрқин ифодаланган. Шу табиий ва содда саволга тўхталиш зарур. Нега Фитрат Темур хотирасига мурожаат қилди?

Халқ ва миллатни ягона мақсад, гоյ теварагида бирлаштириш, миллий мустақиллик гоёлари Темурнинг бош мақсади ва бош гоёси бўлгани учун, албатта. Нега бўлинган Туркистоннинг узокни ўйламайдиган хон ва беклари қалбида ва тафаккурида бундай улуғвор гоё, мақсад йўқ? Нега улар миллат қудратининг бўлинган сари йўқолиб бораётганини ҳис этмайдилар, англамайдилар? «Темур сағанаси»да Фитратнинг авлодларга айтмоқчи даъвати шундан иборат, деб ўйлаймиз.

Қолоқликдан чиқиш йўли сифатида халқни маърифатга ундаш Фитратнинг «Мунозара»(1909), «Сайҳа»(1911), «Сайёҳи Ҳиндий» (1912) сингари насрий асарлари ва шеърий тўпламларида, «Чин севги»(1920), «Ҳинд ихтилочилари»(1923), «Абул Файзхон»(1924) драмаларида асосий мақсаддир. Бу асарлар истиқлолгача бўлган даврнинг ижтимоий муаммолари тўла ва ҳаққоний ёритилгани билан ажралиб туради.

Чоризм давридаёқ, мустабид ҳукуматнинг мусулмонлар маорифи ва диний эътиқод борасидаги расмий нуқтаи назари, амалдаги сиёсати кескин тус олган бир даврда жадиждлар миллий тарбия, ватанпарварлик, истиқлол гоёларининг авлодлар тафаккурига она тилида сингдирилишига алоҳида эътибор қаратдилар. Уларнинг бу каби саъй-ҳаракатлари қанчалик оғир тазйиқларга учрашига қарамасдан жасорат ва фидойилик билан давом эттирилганлиги бугунги ёшларда миллий фидойилик тушунчасининг теран маъно касб этишида маънавий ибратдир. Шу ўринда Қодирий, Чўлпон, Саидрасул Азизий, Мунавварқори, Авлоний, Беҳбудий, С.Ажзий, С.Сиддикий, Сўфизодаларнинг хизматларини алоҳида тилга олиш жоиздир.

XX аср бошида ватанимиз сиёсий, маданий ҳаётини янгилашда, миллий ўйғониш зарурлигини тарғиб этишда жадиждлар асос солган матбуотнинг ҳам ўз ўрни бор. Жадиждлар матбуоти қардош, тилдош, миллатдош Туркистон аҳли учун миллий жипслик, миллий мустақилликнинг қанчалик муҳим ва зарурлигини англаб етишда мактаб вазифасини бажарди. Мустамлакачилик ва қолоқлик хўрликларини бошидан кечираётган Туркистон аҳлининг мазкур тузумга қарши

кураш ғояси атрофида бирлашиб, зарур қудратга эга бўлиши жаҳид матбуоти кўзда тутган асосий мақсад эди. Ўлкада чуқур илдиз отган бош-бошдоқлик, хурофот, мутаассиблик, худбинликка барҳам бериш, халқни миллий мустақиллик, озодлик, маърифат, адолат, тараққийпарварлик ғоялари билан миллий уйғонишга ундаш жаҳид матбуотининг ғоявий мазмунини ташкил этган. «Тараққий», «Садон Туркистон», «Хуршид», «Таржимон», «Хуррият», «Эл байроғи», «Оина» каби илк газета ва журналлар саҳифаларида истиқлол ғоялари тарғиб қилинган. «Оина» журналининг германиялик профессор Балдауф «Чор Русиясидаги (ҳамда Усмонли Туркия, Эрондаги) мусулмон турк маърифатпарварларининг анъанавий дастуриламали эди», - деб баҳолаган.

Кўриниб турибдики, жаҳидлар ҳаракати тор маънодаги маданий-маърифий оқартув ҳаракатигина эмас. Буни чор ва шўро ҳукумати, уларнинг мафкурачилари тез пайқаб олдилар. А.В. Пяковскийнинг қуйидаги фикри ҳам шундан далолат беради: "Туркистонда "жаҳидчилик" деб аталган буржуа-либерал, миллатчилик ҳаракати кенг ёйила бошлади ва усули жаҳид мактабларини очиш ва тарғиб этиш, маданиятпарварлик сингари дастлабки тор доирасидан чиқиб, аниқ кўзга ташланиб турувчи сиёсий бўёқ касб этди». Бехбудий томонидан 1907 йилда ёзилган "Туркистон мухторияти лойиҳаси"да эса Туркистоннинг ижтимоий, сиёсий-маданий қурилиши - давлат идораси дастури тузиб берилган. Туркистоннинг сиёсий ҳаётида ўзига хос ҳодиса бўлган "Иттифоқи муслимин" фаолияти ва Давлат Думасида мусулмон депутатларининг қатнашишлари ҳам сиёсий мустақиллик масаласини тобора аниқ-равшан ифодаланишида бир минбар бўлди. «Думадаги мусулмон депутатлари шунчаки расмий учун сайлаб қўйилган, мажлисларда қуруқ суратга ўхшаб ўтиришдан бошқасини билмайдиган, фақат овоз беришларда қўлини кўтариб-тушириб турган одамлар бўлган эмас. Уларнинг нутқларида ўша давр меҳнаткаш халқ ҳаётига доир энг муҳим ва ўткир масалалар қўйилган, мамлакатда меҳнат аҳлига нисбатан йўл қўйилаётган адолатсизликлар, зулм қаттиқ қораланган. Бир қатор депутатлар миллий ва диний камситишларни қаттиқ қоралаб чиққанлар».

Хулоса шуки, жаидлар таълим ислохотини ҳам, тарих сабоқларидан хулоса чиқаришни ҳам, халқнинг маънавий-маданий савиясини юксалтириб дунё илм-фани даражасига эришишни ҳам, иқтисодий, ижтимоий ва идоравий-бошқарув соҳасидаги ислохотларни ҳам миллий давлат мустақиллигига эришиш йўлида муҳим вазифалар деб билганлар. Жаидлар ғояларининг чўққиси бўлган мустақилликка эришиш бугунги кун учун пойдевор вазифасини ўтайди. Жаидларининг миллий озодлик мафкураси мустақиллигимизнинг тарихий-маънавий илдизларидир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

1. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2-жилд. -Тошкент: Маънавият, 1998.
2. А.Фитрат мансураси. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. -Тошкент: Маънавият, 2004. - 369 б.
3. Бегали Қосимов. Миллий уйғониш. -Тошкент: Маънавият, 2002. - 8 б.
4. Бехбудийнинг 1917,16-23 апрелда Туркистон мусулмонлар ўлкаси курултойида сўзлаган нутқи. Миллий уйғониш.-Тошкент: Маънавият, 2002. -231 б.
5. Ингеборг Балдауф. XX аср Ўзбек адабиётига чизгилар. -Тошкент: Маънавият, 2001.
6. И.Гаспирали. Оврупо маданиятига бир танқидий назар. Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 1996. 26-январ, 4-сон.
7. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар.-Тошкент: Маънавият, 2006. - 205 б .

8. Озод Шарофиддинов. Ижодни англаш бахти. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 601 б. .

9. Ш. Турдиев. Улар Германияда ўқиган эдилар. – Тошкент: Фан, 1991. Б. Қосимов.

Тоҳир Чигатойнинг Бамбергдаги шогирди. Марказий Осиё маданияти газетаси,

1997. – Б.3-4.

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Москва: Рус тили, 1981. – 270 б.